

Галина ВОЗНЯК

доктор економічних наук, старший науковий співробітник, провідний науковий співробітник відділу регіональної фінансової політики, ДУ "Інститут регіональних досліджень імені М. І. Долишнього НАН України", gvoznuyak@gmail.com

ORCID ID: 0000-0003-2001-0516

Христина ПАТИЦЬКА

кандидат економічних наук, старший науковий співробітник, ДУ "Інститут регіональних досліджень імені М. І. Долишнього НАН України", pelechata@meta.ua

ORCID ID: 0000-0003-2871-7540

Данило СОРОКОВИЙ

аспірант, ДУ "Інститут регіональних досліджень імені М. І. Долишнього НАН України", danylo.sorokovyi@gmail.com

ORCID ID: 0009-0001-3954-1854

ЗМІНА ПОВЕДІНКИ СУБ'ЄКТІВ ЕКОНОМІКИ В УМОВАХ ВІЙНИ В УКРАЇНІ*

Вступ. Війна в Україні зумовила зміну поведінкових закономірностей суб'єктів економіки (населення, суб'єктів господарювання, організацій громадянського суспільства, органів управління), що проявилось у мобілізації суб'єктів економіки, акумуляції матеріальних і людських ресурсів у процесі протидії ворогу. В цьому контексті набуває актуальності потреба "накладання" наукових основ поведінкової економіки на особливості протікання конфлікту та адаптації поведінки людей до цих екстремальних умов, їх стійкості в таких умовах.

Мета – виявити й обґрунтувати зміни поведінкових закономірностей суб'єктів економіки в умовах війни в Україні.

Результати. Модель поведінки суб'єктів економіки в умовах війни розглянуто крізь призму теоретичних засад поведінкової економіки, а саме – економіки насильницького конфлікту, теоретичним підґрунтям якої є "монополія держави на насильство", компроміс між функцією максимізації корисності та максимізації фізичної безпеки у прийнятті рішень, зміна у системі індивідуальних переваг. За результатами проведеного аналізу виявлено певну схожість поведінкових реакцій суб'єктів економіки в умовах пандемії та війни, що забезпечило певний рівень готовності системи публічного управління, бізнесу і громадянського суспільства до викликів і загроз війни. Акцентовано і детально розглянуто зміну рівня активності громадянського суспільства та ролі альтруїзму в економічному поступі держави; зміну споживчої поведінки; нові тренди у сфері зайнятості та навчання.

Ключові слова: поведінкова економіка, суб'єкти економіки, війна в Україні, місцеве самоврядування, економіка насильницького конфлікту, цифровізація, споживча поведінка.

Табл.: 1, рис.: 4 бібл.: 20.

© Галина Василівна Возняк, Христина Олегівна Патицька, Данило Олегович Сороковий, 2023

* Дослідження проведено в межах проекту "Фінансові детермінанти забезпечення економічного зростання регіонів і територіальних громад на засадах поведінкової економіки" (№ 2020.02.0215), що виконується за фінансової підтримки НФДУ (Конкурс "Підтримка досліджень провідних та молодих учених").

Halyna VOZNYAK

Dr. Sc. (Economics), Senior Research Fellow, Leading Researcher, Institute of Regional Research named after M. I. Dolishniy of the NAS of Ukraine, Lviv, Ukraine

gvoznyak@gmail.com

ORCID ID: 0000-0003-2001-0516

Khrystyna PATYTSKA

Ph. D. (Economics), Senior Researcher, Institute of Regional Research named after M. I. Dolishniy of the NAS of Ukraine, Lviv, Ukraine, pelechata@meta.ua

ORCID ID: 0000-0003-2871-7540

Danylo SOROKOVYI

postgraduate, Institute of Regional Research named after M. I. Dolishniy of the NAS of Ukraine, Lviv, Ukraine, danylo.sorokovyi@gmail.com

ORCID ID: 0009-0001-3954-1854

CHANGING THE BEHAVIOR OF ECONOMIC ENTITIES IN THE CONTEXT OF WAR IN UKRAINE

Introduction. *The war in Ukraine has led to a change in behavioral patterns of economic agents (population, business entities, civil society organizations, governing bodies), which can be observed in the mobilization of economic agents to accumulate material and human resources in the process of countering the enemy. In this context, there is a need to apply the scientific foundations of behavioral economics to the peculiarities of the conflict and the adaptation of people's behavior to these extreme conditions, as well as their resilience in such circumstances.*

The purpose of the article is to identify and justify the changes in behavioral patterns of economic agents in the conditions of war in Ukraine.

Methods. *The research utilizes dialectical analysis, synthesis, logical generalization, as well as comparison and formalization methods.*

Results. *The model of public behavior in times of war is examined through the theoretical principles of behavioral economics, namely the economics of violent conflicts, which is grounded on the monopoly of state violence, the compromise between utility maximization and physical security in decision-making, and changes in the system of individual preferences. The analysis reveals certain similarities in the behavioral reactions of economic agents in times of war and in times of pandemic, which has ensured a certain level of readiness of the public administration system, business, and civil society to the challenges and threats of war. The following changes in economic behavior are emphasized and thoroughly examined: the change in the level of civil society activity and the role of altruism in the economic progress of the state, changes in consumer behavior, and new trends in employment and education.*

Keywords: *behavior, economic actors, war in Ukraine, local self-government, economy of violent conflict, digitalization, consumer behavior..*

JEL Classification: E20, O15, O17.

Постановка проблеми. Війна в Україні, окрім завданих збитків, зумовила зміну поведінкових закономірностей суб'єктів економіки (населення, суб'єктів господарювання, організацій громадянського суспільства,

органів управління), загострила проблеми забезпечення їх стійкості як в межах нашої країни, так і за кордоном. Разом з тим, Україна вистояла перед ворогом. Зокрема, завдяки розширенню інституційного про-

стору взаємодії держави (органи державної влади, органи місцевого самоврядування), ринку та громадянського суспільства.

У цьому контексті особливої актуальності набуває потреба обґрунтування наукових основ поведінкової економіки та "накладання" їх на особливості перебігу війни, адаптації поведінки людей, місцевого самоврядування, влади, бізнесу до цих екстремальних умов.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. Як зауважують С. Боулз та В. Карлін [1], науковці та дослідники впливу пандемії на розвиток економіки, держава та ринок не змогли б самостійно подолати цю кризу без включення у процес громадянського суспільства як у контексті прийняття обмежень, що реалізувалося через згоду на них (до прикладу, соціальне дистанціювання, носіння масок), так і участі у подоланні наслідків пандемії (волонтерство, вакцинація). Аналогічно, в умовах збройного конфлікту в Україні, з моменту повномасштабного вторгнення РФ на територію України, також ведемо мову про розширення інституційного простору у взаємодії "держава – громадянське суспільство – ринок".

Отримані висновки дають змогу констатувати певну схожість поведінкових реакцій суб'єктів економіки в умовах війни та пандемії – перманентних криз, різних за причинами, характером і формами прояву. Це є доказом того, що модель поведінки суб'єктів економіки слід розглядати крізь призму теоретичних засад поведінкової економіки, проте у випадку війни – економіки насильницького конфлікту.

Теоретичні засади економіки насильницького конфлікту загалом сформовані на основні емпіричних досліджень. Ф. Вервімп, П. Юстіно та Т. Брюк [2] теоретичним підґрунтям економіки насильницького конфлікту визначають монополію держави на насильство, компроміс між функцією мак-

симізації корисності та максимізації фізичної безпеки у прийнятті рішень, а також зміни у системі індивідуальних переваг.

Спочатку економісти розглядали конфлікт як короткочасний шок, тому для пояснення поведінкових реакцій у цих умовах традиційно використовували модель максимізації корисності домогосподарств. Однак з часом доведено: шок є лише початковою точкою тривалого періоду конфлікту. Відповідно, поведінку в цих умовах, на нашу думку, слід розглядати як змінні у часі процеси [3], тому варто враховувати набуття особистого досвіду. Для фіксації цих змін потрібні більш динамічні моделі, побудовані на врахуванні більшої кількості факторів, насамперед – безпекового чинника. Тому аналіз прийняття рішень домогосподарствами в умовах збройного конфлікту, як зауважує П. Юстіно, варто здійснювати не лише на основі функції максимізації корисності (як у більшості випадків), а й з урахуванням максимізації фізичної безпеки [4]. Цей теоретичний аспект підтверджено численними емпіричними дослідженнями, зокрема щодо відсутності чіткої кореляції між територіальною віддаллю від зони бойових дій та появою емоційної потреби виїхати на більш безпечну територію [5]. С. Мурса доводить, у цьому випадку процес прийняття рішення базується на компромісі: що важливіше, можливість забезпечити чи нездатність утримувати себе і свою сім'ю?

Щодо зміни у системах індивідуальних переваг (які є фундаментальною основою розуміння поведінки індивіда) і соціального капіталу, згідно з результатами проведених опитувань і поведінкових експериментів у понад 40 країнах, М. Баєр, К. Блатман, Ю. Читілова, Й. Генріх, Е. Мігель та Т. Мітц виявили закономірність: вплив військового насильства посилює соціальну співпрацю на рівні громад та окремих груп і стимулює просоціальну поведінку [6]. Аналогічного

висновку дійшов Е. Моусон – автор ґрунтовного систематичного дослідження “Масова паніка та соціальна прихильність: динаміка людської поведінки” [7]. Він запропонував модель соціальної прихильності, в основі якої – товариська природа людини та примат прихильності, і довів, що типовою реакцією людини на загрозу та небезпеку є посилення соціальних взаємозв’язків.

Загалом, дослідження у напрямі економіки насильницького конфлікту дають чітке розуміння того, що поведінка людей під час надзвичайних ситуацій не є ані незрозумілою, ані випадковою, а відмінною від традиційних поведінкових моделей. Однак її можна пояснити шляхом аналізу.

Проведене нами дослідження фокусує увагу на зміні поведінкових закономірностей суб’єктів економіки (фіксація нових, набутих під впливом війни, звичок → аналіз їх тривалості → констатація формування нових норм поведінки).

Метою статті є виявлення й обґрунтування зміни поведінкових закономірностей суб’єктів економіки в умовах війни в Україні.

Виклад основного матеріалу дослідження. Великі потрясіння призводять до переосмислення цінностей, що однозначно зумовлює зміни в економічній поведінці: зміну рівня активності громадянського суспільства та ролі альтруїзму в економічному поступі держави; зміну споживчої поведінки; нові тренди у сфері зайнятості та навчання тощо. Розглянемо окремі з цих аспектів.

Так, цифровізація набула стрімкого розвитку в Україні під час пандемії та залишається актуальною в умовах війни і масового переміщення населення в межах країни та за кордон. Вона стала вагомим трендом розвитку на ринку праці, у системі освіти та публічного управління.

По-перше, віддалена робота стала одним із важливих чинників збереження стій-

кості ринку праці в умовах повномасштабного вторгнення. За даними сайту з пошуку роботи Work.ua, за період з лютого 2022 р. частка вакансій з віддаленою зайнятістю зросла більше ніж у 1,5 раза, а роботодавці, які мали досвід впровадження дистанційної зайнятості, виявили найбільшу стійкість і спроможність до адаптації в умовах війни (рис. 1). Крім того, віддалена зайнятість стала запорукою певної фінансової стабільності для українців, які в умовах війни виїхали за кордон. За результатами дослідження поведінки та настроїв українців, що були вимушені виїхати в Європу внаслідок війни з РФ, у червні 2022 р. практично кожен четвертий зайнятий працював віддалено в Україні. Станом на квітень 2023 р. частка цих осіб скоротилася до 12% [8].

Дистанційна зайнятість стала “паначеєю” для багатьох роботодавців в умовах поширення COVID-19 та необхідності соціального дистанціювання працівників на доволі тривалий період (2020-2023 рр.), що зумовило її перехід у стан поведінкової норми. В умовах постковідного періоду все більше проявляється тенденція, коли великі компанії (Zoom, Google) впроваджують так званий гібридний формат зайнятості (поєднання дистанційної та офісної роботи), однак цей процес супроводжується певним спротивом з боку працівників [10]. Адже, перейшовши у стан поведінкової норми, дистанційна зайнятість спричинила ланцюгову реакцію – формування нових поведінкових закономірностей (пошук житла, незважаючи на віддаль від місця праці; гнучкий графік роботи; поєднання доглядової праці й офіційної зайнятості тощо), відмовитися від яких людям важко.

Для українських реалій зменшення тенденції переходу на дистанційну зайнятість не буде актуальним ще впродовж тривалого часу (станом на березень 2023 р. 30% громадян України працюють дистанційно

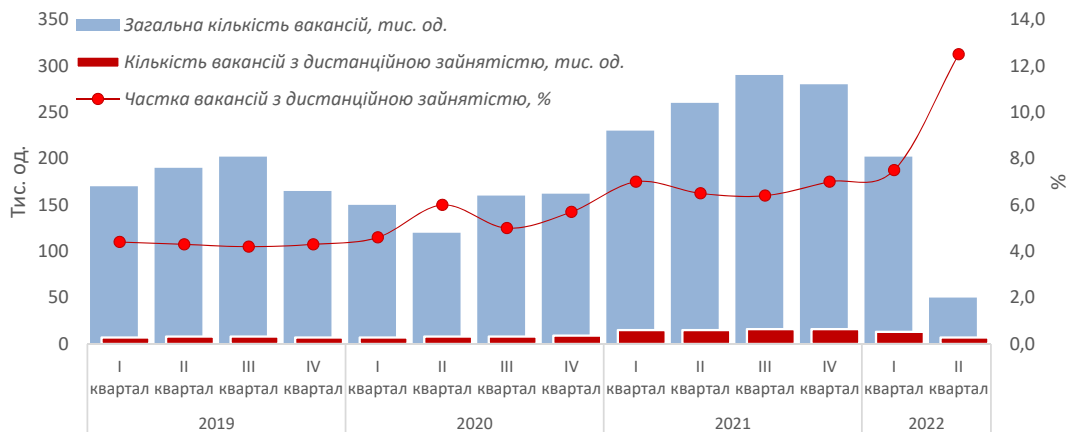

Рис. 1. Динаміка загальної кількості вакансій і частки вакансій з дистанційною зайнятістю у 2019–2022 рр.*

*Складено на основі [9].

[11]), що призведе до ще більшого вкорінення цієї поведінкової закономірності як норми. Розуміння цього притаманне не лише роботодавцям та потенційним працівникам, а й на державному рівні. Верховна Рада України ухвалила Закон “Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо врегулювання трудових відносин з нефіксованим робочим часом” № 2421-IX від 18.07.2022 р. [12], яким розширено можливості працевлаштування для громадян та врегульовано фриланс як нестандартну форму зайнятості. З одного боку, це позитивний момент, адже в умовах війни забезпечує додаткові можливості працевлаштування для українців; з другого, варто врахувати, що продовження тривалості у часі та розвиток механізмів дистанційної зайнятості матиме наслідком зміну поведінки працівників.

По-друге, за даними Державної служби якості освіти України [13], на початку повномасштабної війни, у березні 2022 р., 75% шкіл працювали, застосовуючи дистанційну форму навчання. Станом на грудень 2022 р. ситуація дещо змінилася, і 28% шкіл (у тилових областях) працювали із застосуванням

денної форми навчання, однак у 72% закладів освіти навчання і далі проводили за дистанційною і змішаною формами.

Запровадження дистанційного навчання дітей в Україні відбулося в умовах боротьби із COVID-19 у 2020 р. і дало змогу продовжити освітній процес в умовах, коли відвідування шкіл було недоречним через поширення пандемії. Тому, коли почалася повномасштабна війна, яка спричинила масові руйнування будівель закладів освіти, переміщення населення та вкрай важку безпекову ситуацію, вітчизняна система освіти змогла швидко адаптуватися до нових вимог та перейти на “рейки” дистанційної форми освіти. Це забезпечило: по-перше, змогу навчатися для дітей, які змушені були покинути рідні міста і села і виїхали в інші регіони України чи в інші країни; по-друге, безпеку для дітей та певний рівень соціально-психологічного комфорту для батьків, яким не потрібно було розлучатися зі своїми рідними в умовах постійних загроз, адже їх діти мали змогу здобувати освіту з дому.

Попри це, за результатами досліджень впливу дистанційної форми навчання на

рівень освіти дітей в умовах пандемії, дистанційне навчання стало причиною посилення освітніх нерівностей та погіршення якості освіти [14], і однією з причин таких результатів був нерівномірний доступ до цифрових інструментів [15]. В умовах війни ця проблема поглибилася через втрату майна, часту зміну місця проживання, відключення/погіршення інтернет-покриття та вимкнення електроенергії (проблеми, так чи інакше пов'язані із цифровізацією, – серед основних в організації дистанційного навчання в умовах війни). Якщо в умовах пандемії нерівномірність доступу до дистанційної освіти простежувалася у векторі “село-місто” [15] та рівня доходів домогосподарств, то в умовах війни вона збереглася (зокрема, у селах вдвічі менше учнів мають доступ до дистанційного навчання [13]), але спостерігається також у регіональному контексті (наближення до зони бойових дій, окуповані території).

Таким чином, цифровізація стала “порятунком” для системи освіти в Україні в умовах збройної агресії РФ, оскільки сприяла її адаптації до нових умов (забезпечивши, по-перше, можливість якнайбільш повного охоплення здобувачів освіти, по-друге, дотримання безпекового фактора). Однак дистанціювання і цифровізація освітнього процесу, як було констатовано в умовах пандемії, ведуть до поглиблення нерівномірності доступу до освіти, зниження рівня соціалізації дітей та якості навчання.

В Україні в умовах війни немає змоги вести мову про відмову від цієї форми організації освітнього процесу, адже її застосування забезпечує стійкість системи освіти і безперервність процесу навчання. Адже в умовах, що склалися, дистанційна освіта дає більше переваг, ніж недоліків. Крім того, розуміння (сформоване внаслідок пандемії) імовірних наслідків тривалого переведення освітнього процесу на дистан-

ційну форму дає змогу державі уникнути або послабити їх вплив. На сучасному етапі, коли населення певним чином адаптувалося до умов війни, влада стимулює переведення закладів освіти у типових регіонах на очне навчання: здійснює активну роботу щодо забезпечення учнів під час навчального процесу у школах укриттями, працює над залученням дітей-ВПО до навчання у школах приймаючих громад, моніторить наявність у школярів цифрових засобів для доступу до навчання, забезпечує певну “гнучкість” організації освітнього процесу (що засновано на автономії освітніх закладів, якої досягнуто в умовах реформи ще у довоєнний період) для можливості шкіл вчасно реагувати на потенційні виклики і загрози тощо.

Такі заходи дають змогу державі, хоча і не повною мірою, але частково зменшити негативний вплив цифровізації та соціального дистанціювання на розвиток дітей. Подолання решти наслідків зміни освітнього процесу на тривалий час лежить у площині формування системних заходів у напрямках реабілітації дітей, які перебували в умовах окупації чи на території, де велися активні бойові дії, їх інтеграції у громади, відновлення довіри як до держави, так і до людей. У цьому контексті школа може стати ефективним інструментом соціалізації дітей (аналогічно, як у випадку інтеграції дітей-ВПО у приймаючих громадах, де школа відіграє ключову роль у цьому процесі), однак це вимагає зміни підходу до організації освітнього процесу – передовсім акцентування на виховному процесі і психологічній підтримці учнів.

По-третє, фінансова, економічна й інституційна стійкість територіальних громад в Україні в умовах війни великою мірою забезпечена завдяки активній громадянській партисипації та цифровізації комунікації місцевого самоврядування із жителями гро-

мади, ВПО, громадськими організаціями та місцевими підприємцями. Хоча з початком війни в Україні відбулося обмеження доступу до публічної інформації [16] й інструментів залучення жителів до процесів ухвалення рішень, потреба збереження життя і здоров'я людей вимагала від органів місцевого самоврядування громад, місцевих жителів і підприємців налагодити ефективні канали для комунікації та тісно співпрацювати для власного виживання. Тому, не дивно, що у 2022 р. в Україні чітко простежувалися дві взаємопов'язані тенденції:

- збільшення участі населення і бізнесу у системі врядування на місцевому рівні – кількість ТГ, які активно застосовували практику залучення суб'єктів економіки до вирішення проблемних питань розвитку, зростає, порівняно з довоєнним періодом, на 34 в.п. [17]. Передовсім активізувалося залучення місцевих мешканців (+27%) і підприємців (+30%) до процесу фактичного вирішення проблем (прийом/розміщення ВПО; орга-

нізація харчування для переміщених осіб; налагодження функціонування гуманітарних штабів) (рис. 2);

- посилення ролі цифрових інструментів у контексті реагування на виклики війни (система “Розумне село” – для евакуації населення під час окупації у прифронтових регіонах; Viber та Telegram-чати – для організації постійної комунікації ВПО та ОМС, ОМС і жителів громад; онлайн-карти укриттів тощо) – абсолютна більшість органів місцевого самоврядування територіальних громад відзначили вагомість цифровізації для збереження стійкості громад, подолання панічних настроїв, організованого виїзду з небезпечних районів тощо.

Про значну роль цифровізації у забезпеченні ефективної комунікації влади з жителями та підприємцями громади свідчать результати моніторингу прозорості врядування у 56-ти громадах прифронтової Харківської області [18]. На час проведення дослідження у 30-ти громадах продовжува-

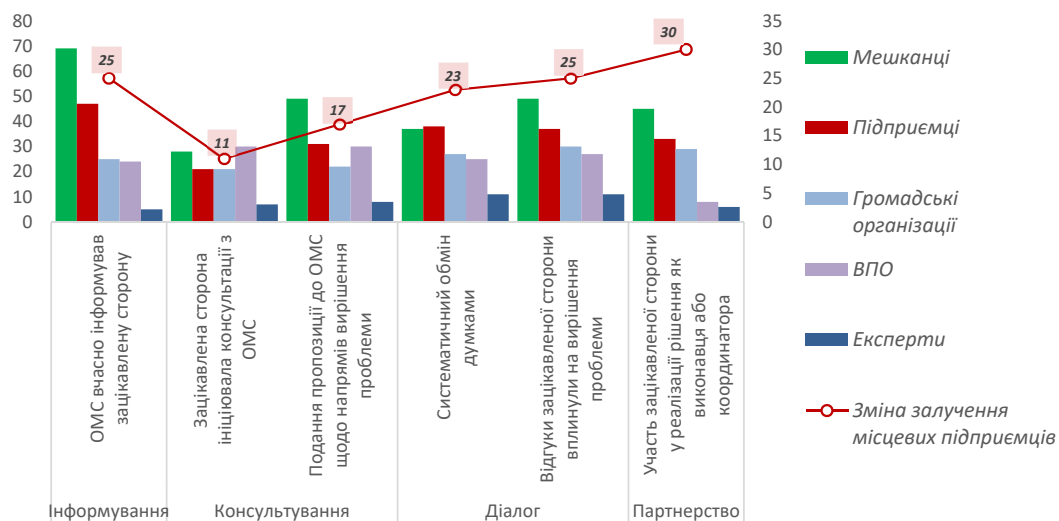

Рис. 2. Рівень залучення зацікавлених сторін до вирішення критичних питань розвитку територіальної громади (за результатами опитування територіальних громад у серпні-вересні 2022 р.), %*

*Складено на основі [17].

ли функціонувати місцеві ради, у 26-ти ТГ створені військові адміністрації населених пунктів (що, відповідно до Закону України “Про правовий режим воєнного стану”, змінює порядок управління громадою та суттєво послаблює відкритість цього процесу). Хоча прозорість врядування суттєво погіршилася, усі громади розробили власні офіційні сайти, де висвітлюють актуальну для жителів інформацію (у 2021 р. у чотирьох громадах таких ресурсів не було), а кожна п’ята громада зуміла покращити рівень інформаційної відкритості місцевих програм та джерел їх фінансування [18].

Розвиток цифровізації та електронного урядування є вагомим напрямом забезпечення інституційної стійкості територіальних громад, про що свідчить приклад Харківської області, навіть в умовах постійних обстрілів. Застосування цифрових інструментів сприяє партисипації управлінського процесу та розвитку місцевого самоврядування з високим рівнем громадської участі в управлінському процесі, а отже, забезпечує його стабільність, прозорість і транспарентність, що важливо в умовах повоєнної відновлення України.

Одним із важливих наслідків впливу війни на економіку є зниження рівня купівельної спроможності населення як в Україні, так і далеко за її межами, що призвело до зміни споживчої поведінки людей. Основним трендом на споживчому ринку у країнах Європи у 2022 р. є суттєве переважання збільшення виручки над темпами

зростання обсягів проданих товарів масового споживання. І найбільше ці тенденції простежуються в Україні і країнах Центральної та Східної Європи (ЦСЕ) (табл. 1).

Порівняння приросту вартісних продажів та обсягів проданих товарів масового вжитку у країнах ЦСЕ (рис. 3) свідчить про те, що найбільше в цих умовах постраждала, звичайно ж, Україна. Загалом зміна обсягів продажів за три квартали 2022 р. склала -17,9%, порівняно з аналогічним періодом 2021 р. На відміну від інших країн ЦСЕ, в Україні також простежується зниження вартісних продажів товарів масового вжитку, попри найбільший рівень інфляції (що важливо, найбільш стрімко в Україні здорожчали продукти харчування) [19].

Спостережувані тенденції точно вказують на зміну споживчої поведінки українців у напрямі економії. Однак, якщо зменшення обсягів купівлі товарів є чітко простежуваним трендом року війни, то напрям зміни стратегії покупок не є настільки очевидним, адже зниження вартісних продажів товарів масового вжитку в умовах високого рівня інфляції може бути як свідченням переходу покупців на більш дешеві марки, так і результатом зниження обсягів купівлі товарів.

За результатами аналітичного дослідження “Основні тренди ритейлу в умовах військових дій”, проведеного Асоціацією ритейлерів України та аналітичною компанією NielsenIQ, 96% споживачів в Україні змінили свої стратегії споживання [19]. Основними тенденціями їх зміни є орієнтування на

Таблиця 1

Динаміка споживчих ринків у країнах Європи, III квартал 2022 р.*

Показник	Країни ЄС	Країни Центральної і Східної Європи	Україна
Приріст виручки від реалізації товарів масового споживання	8,1	21,6	-1,3
Приріст обсягів проданих товарів масового споживання	-2,5	-2,2	-17,9
Рівень інфляції	10,6	23,8	26,6

*Складено на основі [19].

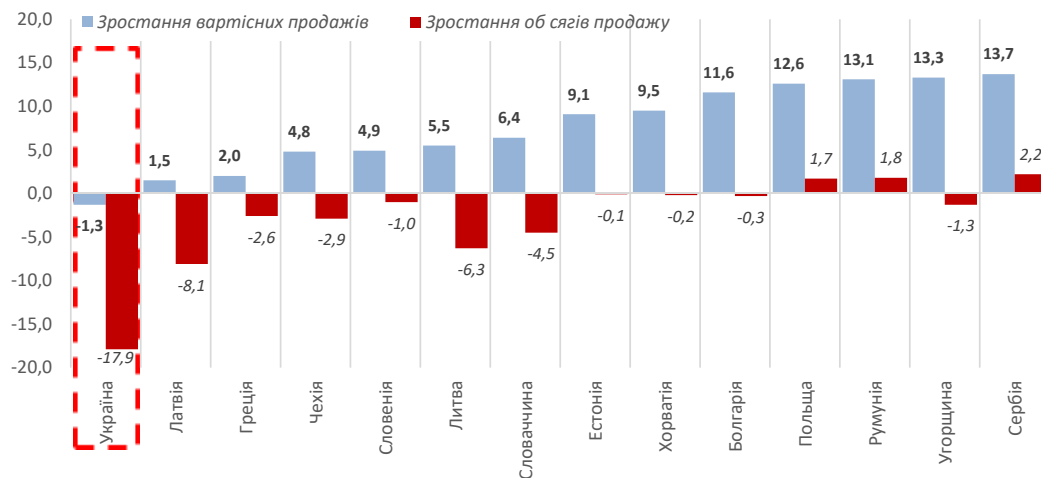

Рис. 3. Приріст вартісних продажів та обсягів продажів у країнах Центральної і Східної Європи, III квартал 2022 р., % до попереднього року*

*Складено на основі [19].

купівлю меншої кількості товарів, насамперед зменшення імпульсивних покупок та перехід на дешевші марки товарів масового вжитку і товарів зі знижками (рис. 4). Понад ½ опитаних обмежують себе у доступі до медичних послуг (59%), споживанні комунальних послуг (67%) та навіть їжі (69%).

У країнах Європи також спостерігається зміна споживчої поведінки населення в напрямі обмеження обсягів купівлі дискреційних товарів, “відкладення” покупок у часі та зменшення заощаджень. За результатами дослідження McKinsey&Company [20] (опитуванням охоплено Францію, Німеччину, Італію, Іспанію та Великобританію), зростання цін є основною причиною занепокоєння людей, що спричинило масові песимістичні настрої споживачів щодо стану національних економік. Зниження купівельної спроможності населення зумовило зміну споживчої поведінки: посилення тенденції спроб нових (більш дешевих) брендів, зміну точки продажу. Найбільшу вигоду від ситуації, що склалася, отримали дискаунтери – крамниці, що торгують за зниженими цінами (прикладом диска-

унтера в Україні є “АТБ-Маркет”), а частка споживачів, які роблять покупки у таких магазинах, зросла на 19%. Натомість знизилася відвідуваність супермаркетів (8%), гіпермаркетів (22%) та спеціалізованих продуктових магазинів (24%).

Загалом, в умовах війни в Україні зміна споживчої поведінки населення є більш вираженою, порівняно з іншими кризами (подіями 2014–2015 рр., пандемією, постковідним періодом), а застосовувані стратегії економії межують з крайнощами (люди зменшують споживання їжі, комунальних послуг, відтермінують відвідування лікарів). Під час поширення пандемії COVID-19 споживчі ринки реагували по-іншому: збільшення обсягів реалізації товарів було чинником, який на рівні з інфляцією зумовив зростання виручки від реалізації товарів масового споживання. Натомість в умовах війни такі тенденції не спостерігаються – обсяги реалізованих товарів масового вжитку зменшилися, а обсяги виручки від їх реалізації суттєво зросли. Відповідно, єдиним компонентом забезпечення зростання виручки є інфляція.

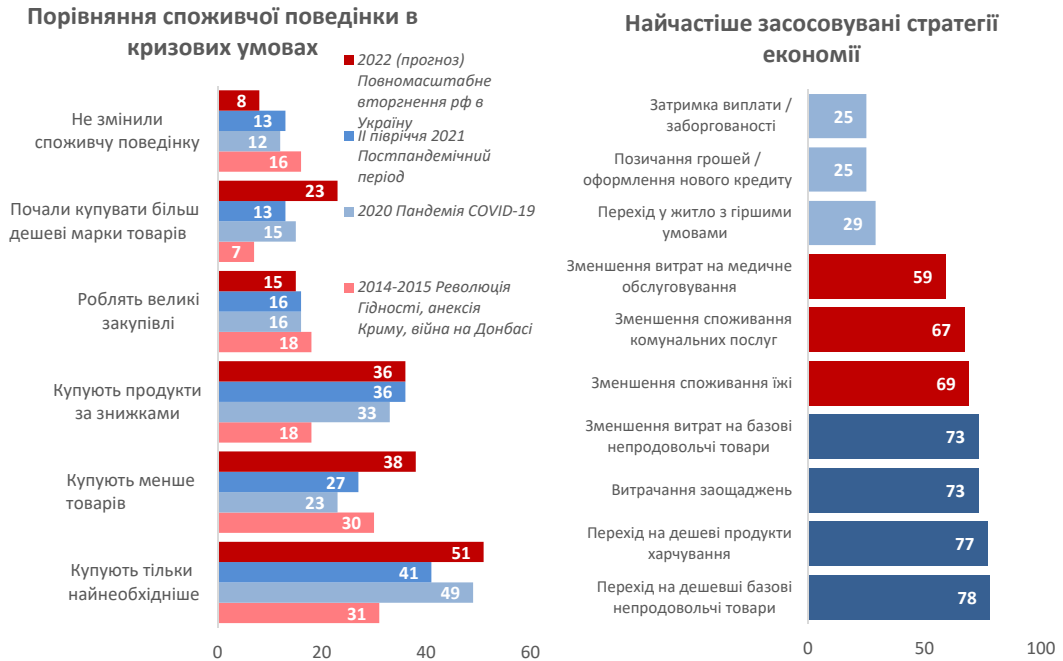

Рис. 4. Зміна споживчої поведінки українців, % населення*

*Складено на основі [19].

Висновки. Проведене дослідження впливу війни на поведінку суб'єктів економіки дало змогу виявити: а) зміну рівня активності громадянського суспільства та ролі альтруїзму в економічному поступі держави; б) зміну споживчої поведінки; в) нові тренди у сфері зайнятості та навчання тощо.

Як і в умовах пандемії та соціального дистанціювання, що суттєво обмежувало "рух" суб'єктів економіки, цифровізація стала порятунком для ринку праці, систем освіти та публічного управління в Україні в умовах збройної агресії рф, оскільки сприяла їх адаптації до нових умов. По-перше, вона забезпечила можливість якнайбільш повного охоплення працівників на ринку праці, здобувачів освіти у системі надання освітніх послуг, а також взаємодію між населенням територіальних громад і органами місцевого самоврядування навіть в

умовах бойових дій. По-друге, вона стала запорукою дотримання безпекового фактора в цих умовах. Однак дистанціювання і цифровізація мають свої негативні наслідки. Їх усвідомлення і фіксація відбулися в умовах пандемії, і на час війни це дає змогу державі та органам місцевого самоврядування нівелювати або зменшити їх вплив.

Щодо зміни споживчої поведінки населення, зафіксовано орієнтування на купівлю меншої кількості товарів та перехід на дешевші марки товарів масового вжитку і товари зі знижками. Спостережувані тенденції матимуть негативні наслідки для розвитку сфери послуг та, зокрема, торгівлі. І якщо великі торговельні мережі обслуговування характеризуються запасом стійкості в умовах зниження попиту на товари і послуги та мають фінансові можливості для адаптації до нових умов, то малий бізнес є більш вразливим. І тривале застосу-

вання стратегій економії населенням може результуватися кризою у сфері послуг. Це запустить ланцюгову реакцію: криза у сфері послуг та її негативний вплив на розвиток малого бізнесу → зниження кількості суб'єктів малого бізнесу → зменшення робочих місць → зменшення обсягів податкових надходжень до бюджетів територіальних громад (передовсім громад, у структурі економіки яких переважає сфера послуг).

Список використаних джерел

1. Bowles S., Carlin W. *The coming battle for the COVID-19 narrative*. VOX EU. CEPR. 2020. URL : <https://voxeu.org/article/coming-battle-covid-19-narrative>.
2. Verwimp P., Justino P., Brück T. *The analysis of conflict: a micro-level perspective*. Journal of Peace Research. 2009. Vol. 46. Iss. 3. <https://doi.org/10.1177/0022343309102654>.
3. Возняк Г., Патицька Х. Поведінкові аспекти у прийнятті фінансових рішень в умовах пандемії: локальний рівень. *Світ фінансів*. 2021. № 3. URL : <http://sf.wunu.edu.ua/index.php/sf/article/view/1456>.
4. Justino P. *Poverty and violent conflict: a micro-level perspective on the causes and duration of warfare*. Journal of Peace Research. 2009. № 46. P. 315–333. DOI: [10.1177/0022343309102655](https://doi.org/10.1177/0022343309102655).
5. Murca S. *Nudging in war – behavioural economics in the extreme*. Nova Nudge Club. 2021. URL : <https://www.novanudge.com/post/nudging-in-war-behavioural-economics-in-the-extreme>.
6. Bauer M., Blattman C., Chytilová J., Henrich J., Miguel E., Mitts T. *Can war foster cooperation?* Journal of Economic Perspectives. 2016. № 30. DOI: [10.1257/jep.30.3.249](https://doi.org/10.1257/jep.30.3.249).
7. Mawson A. *Mass panic and social attachment: the dynamics of human behavior*. Ashgate. 2007. DOI: [10.4324/9781351153201](https://doi.org/10.4324/9781351153201).
8. Українські біженці в Європі: квітень 2023. Дослідження поведінки та настроїв українців, що були вимушені виїхати в Європу внаслідок війни з росією. 4Service. Lifecell. *Kuiscstar*. InPoland. URL : <https://4service.group/social-project/files/wave3.pdf>.
9. Як пандемія та війна вплинули на дистанційну роботу: аналіз ринку 2019-2022. Work.ua. 2022. URL : <https://www.work.ua/news/ukraine/2172/>.
10. Найбільші компанії світу повертають працівників у офіси. Чи торкнеться тенденція України? Work.ua. 9.08.2023. URL : <https://www.work.ua/news/ukraine/2468>.
11. Верховна Рада України змінює ландшафт трудових відносин в Україні в умовах глобальних викликів. Завдяки новітньому законодавству більше 30% громадян ефективно працює дистанційно. Комітет ВРУ з питань соціальної політики та захисту прав ветеранів. 15.03.2023 р. URL : https://komspip.rada.gov.ua/news/main_news/75871.html.
12. Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо врегулювання трудових відносин з нефіксованим робочим часом: Закон України № 2421-IX від 18.07.2022 р. URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2421-IX#Text>.
13. У селах майже вдвічі менше учнів мають доступ до дистанційного навчання, ніж у містах. Державна служба якості освіти України. 31.08.2022. URL : <https://sqe.gov.ua/u-selakh-mayzhe-vdvichi-menshe-uchniv-mayut/>.
14. Війна та освіта: як рік повномасштабного вторгнення вплине на українські школи. Cedos. International Renaissance Foundation. 2023. 140 с. URL : https://cedos.org.ua/wp-content/uploads/ua-saved_overview-report-2022-web.pdf.
15. Voznyak H., Patytska K., Kloba T. *The influence of the COVID-19 pandemic on changing the behavior of economic entities*. Green, Blue and Digital Economy Journal. 2021. № 2. P. 8–14. doi: [10.30525/2661-5169/2021-2-2](https://doi.org/10.30525/2661-5169/2021-2-2).
16. Деякі питання забезпечення функціонування інформаційно-комунікаційних систем, електронних комунікаційних систем, публічних електронних реєстрів в умовах воєнного стану. Постанова Кабінету Міністрів України № 263 від 12 березня 2022 року. URL :

<https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/263-2022-%D0%BF#Text>

17. Дослідження потреб і пріоритетів органів місцевого самоврядування України. Надання послуг у воєнний та післявоєнний період. Рада Європи. Конгрес місцевих і регіональних влад Європи. URL : <https://rm.coe.int/survey-on-the-needs-and-priorities-of-local-authorities-in-ukraine-ukr/1680aae27c>.

18. Повномасштабна війна стала справжнім стрес-тестом для усіх 56-ти громад Харківської області. Громадський простір. 12 червня 2023 року. URL : <https://www.prostir.ua/?news=vysnovky-ekspertno-analitychnohomonitorynhu-funktsionalnosti-mistsevohosamovryaduvannya-v-hromadah-harkivskoj-oblasti-v-umovah-vojennoho-stanu>.

19. Вжити й перемогти: як змінилася купівельна поведінка українців під час війни – дослідження RAU і NielsenIQ. Український соціологічний портал. 21.12.2022. URL : <https://usp-ltd.org/vyzhyty-j-peremohty-ia-k-zmynylasia-kupivelnapovedinka-ukraintsiv-pid-chas-vijny-doslidzhennia-rau-i-nielseniq/>.

20. Bazzoni E., Jacob M., Land S., Rupp M. & Welcher S. 9 charts that show how inflation and the Ukraine war are impacting European consumers. World Economic Forum. 2022. June, 13. URL : <https://www.weforum.org/agenda/2022/06/how-inflation-and-the-conflict-in-ukraine-are-impacting-european-consumers>.

References

1. Bowles, S., Carlin, W. (2020). The coming battle for the COVID-19 narrative. VOX EU. CEPR. Available at: <https://voxeu.org/article/coming-battle-covid-19-narrative>.

2. Verwimp, P., Justino, P. & Brück, T. (2009). The analysis of conflict: a micro-level perspective. *Journal of Peace Research*, 46, 3. <https://doi.org/10.1177/0022343309102654>.

3. Voznyak, H. & Patytska, K. (2021). Povedinkovi aspekty u pryiniatti finansovykh rishen v umovakh pandemii: lokalnyi riven [Behavioral aspects

of financial decision-making in the context of a pandemic: local level]. *Svit finansiv – World of Finance*, 3. Available at: <http://sf.wunu.edu.ua/index.php/sf/article/view/1456>.

4. Justino, P. (2009). Poverty and violent conflict: a micro-level perspective on the causes and duration of warfare. *Journal of Peace Research*, 46, 315–333. DOI: [10.1177/0022343309102655](https://doi.org/10.1177/0022343309102655).

5. Murca, S. (2021). Nudging in war – behavioural economics in the extreme. *Nova Nudge Club*. Available at: <https://www.novanudge.com/post/nudging-in-war-behavioural-economics-in-the-extreme>.

6. Bauer, M., Blattman, C., Chytilová, J., Henrich, J., Miguel E. & Mitts, T. (2016). Can war foster cooperation? *Journal of Economic Perspectives*, 30. DOI: [10.1257/jep.30.3.249](https://doi.org/10.1257/jep.30.3.249).

7. Mawson, A. (2007). *Mass panic and social attachment: the dynamics of human behavior*. Ashgate. DOI: [10.4324/9781351153201](https://doi.org/10.4324/9781351153201).

8. Ukrainski bizhentsi v Yevropi: kviten 2023. Doslidzhennia povedinky ta nastrov ukrainsiv, shcho buly vymusheni vykhaty v Yevropu vnaslidok viiny z rosiiu [Ukrainian refugees in Europe: April 2023. A study of the behavior and attitudes of Ukrainians who were forced to leave for Europe as a result of the war with Russia]. 4Service. Lifecell. Kyivstar. InPoland. Available at: <https://4service.group/social-project/files/wave3.pdf>.

9. Jak pandemia ta viina vplynuly na dystantsiinu robotu: analiz rynku 2019-2022 [How the pandemic and war affected remote work: market analysis 2019-2022]. *Work.ua*. 2022. Available at: <https://www.work.ua/news/ukraine/2172/>.

10. Naibilshi kompanii svitu povertaiut pratsivnykiv u ofisy. Chy torknetsia tendentsia Ukrainy? [The world's largest companies are bringing employees back to their offices. Will the trend affect Ukraine?] *Work.ua*. 9.08.2023. Available at: <https://www.work.ua/news/ukraine/2468>.

11. Komitet VRU z pytan sotsialnoi polityky ta zakhystu prav veteraniv (2023). *Verkhovna Rada Ukrainy zminiue landshaft trudovykh vidnosyn v Ukraini v umovakh hlobalnykh vyklykiv*. *Zavdiaky*

novitnomu zakonodavstvu bilshе 30% hromadian efektyvno pratsiue dystantsiino [The Verkhovna Rada of Ukraine is changing the landscape of labor relations in Ukraine in the face of global challenges. Thanks to the latest legislation, more than 30% of citizens effectively work remotely]. Available at: https://komspip.rada.gov.ua/news/main_news/75871.html.

12. Pro vnesennia zmin do deiakykh zakonodavchykh aktiv Ukrainy shchodo vrehuliuvannia trudovykh vidnosyn z nefiksovanym robochym chasom. Zakon Ukrayiny № 2421-IKH vid 18.07.2022 r. [On making changes to some legislative acts of Ukraine regarding the regulation of labor relations with non-fixed working hours. Law of Ukraine]. (2022, July, 18). Available at: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2421-IX#Text>.

13. Derzhavna sluzhba yakosti osvity Ukrainy (2022). U selakh maizhe dvivchi menshe uchniv maiut dostup do dystantsiinoho navchannia, nizh u mistakh [In villages, almost half as many students have access to distance learning as in cities]. Available at: <https://sqe.gov.ua/u-selakh-mayzhe-udv-ichi-menshe-uchniv-mayut/>.

14. Viina ta osvita: yak rik povnomasshtabnoho vtorhnennia vplynuv na ukraïnski shkoly [War and education: how a year of full-scale invasion affected Ukrainian schools]. Cedos. International Renaissance Foundation. (2023). Available at: https://cedos.org.ua/wp-content/uploads/ua-saved_over-view-report-2022-web.pdf.

15. Voznyak, H., Patytska, K., Kloba, T. (2021). The influence of the COVID-19 pandemic on changing the behavior of economic entities. Green, Blue and Digital Economy Journal, 2, 8–14. DOI: [10.30525/2661-5169/2021-2-2](https://doi.org/10.30525/2661-5169/2021-2-2).

16. Deiaki pytannia zabezpechennia funktsionuvannia informatsiino-komunikatsiinykh system, elektronnykh komunikatsiinykh system, publicnykh elektronnykh reiestriv v umovakh voïennoho stanu. Postanova Kabinetu Ministriv Ukrainy № 263 vid 12 bereznya 2022 roku [Some issues of ensuring the functioning of information and communication systems, electronic communication systems, public

electronic registers in the conditions of martial law. Resolution of the Cabinet of Ministers of Ukraine]. (2022, March, 12). Available at: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/263-2022-%D0%BF#Text>.

17. Doslidzhennia potreb i priorytetiv orhaniv mistsevoho samovriaduvannia Ukrainy. Nadannia posluh u voïennyi ta pisliavoïennyi period. Rada Yevropy. Konhres mistsevykh i rehionalnykh vlad Yevropy [Study of needs and priorities of local self-government bodies of Ukraine. Provision of services in the war and post-war period. Council of Europe. Congress of local and regional authorities of Europe]. Available at: <https://rm.coe.int/survey-on-the-needs-and-priorities-of-local-authorities-in-ukraine-ukr/1680aae27c>.

18. Povnomasshtabna vilna stala spravzhnim stres-testom dlia usikh 56-ty hromad Kharkivskoi oblasti. [The full-scale war became a real stress test for all 56 communities of the Kharkiv region]. Hromadskyi prostir – Public space. (2023, June, 12). Available at: <https://www.prostir.ua/?news=vysnovky-ekspertno-analitychnoho-monitorynhu-funktsionalnosti-mistsevoho-samovryaduvannya-v-hromadah-harkivskoji-oblasti-v-umovah-voïennoho-stanu>.

19. Vyzhyty y peremohty: yak zminylasia kupivelnа povedinka ukraïntsiv pid chas viiny – doslidzhennia RAU i NielsenIQ. Ukrainskyi sotsiolohichnyi portal [Survive and win: how the purchasing behavior of Ukrainians changed during the war – research by RAU and NielsenIQ. Ukrainian sociological portal]. Available at: <https://usp-ltd.org/vyzhyty-j-peremohty-ia-k-zminylasia-kupivelnapovedinka-ukraïntsiv-pid-chas-viiny-doslidzhennia-rau-i-nielseniq/>.

20. Bazzoni, E., Jacob, M., Land, S., Rupp, M., Welcher, S. (2022). 9 charts that show how inflation and the Ukraine war are impacting European consumers. World Economic Forum. (June, 13). Available at: <https://www.weforum.org/agenda/2022/06/how-inflation-and-the-conflict-in-ukraine-are-impacting-european-consumers>.